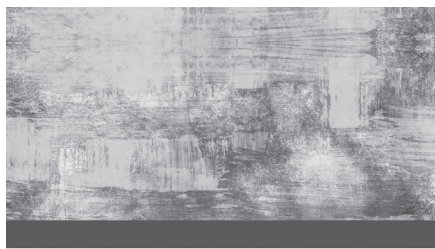

שורשיה הימית-בינימיניים של האנטישמיות

נעמה כהן-הנגבי

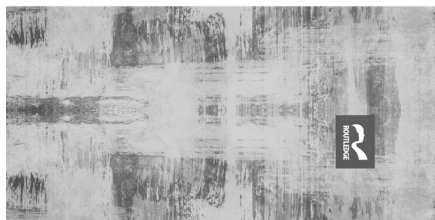
Jonathan Adams and Cordelia Heß (eds.), *The Medieval Roots of Antisemitism: Continuities and Discontinuities from the Middle Ages to the Present Day* (London, 2018), xii, 474 pp.

THE MEDIEVAL ROOTS OF ANTISEMITISM

CONTINUITIES AND DISCONTINUITIES FROM THE MIDDLE AGES TO THE PRESENT DAY

Edited by Jonathan Adams and Cordelia Heß

לראיה את השפעתו של רש"י על פרשן המקרא הפרנציסקני ניקולאס מלירה (Nicholas of Lyra), את פרשנותו של הבישוף המומר פאבלו דה סנטה מריה (Pablo de Santa María) לתנ"ך ואת יחסו האוהד כלפי המשנה והתלמוד. הוא מוצא בכתביו של פאבלו שניות כלפי היהדות, וטוען ששניות זו תלחלה לקוראיו הרבים עד כדי כך שלימים היא תעודד את פרנסיסקו מלדונדו דה סילבה (Francisco Maldonado da Silva), מומר ארגנטינאי בן המאה השבע-עשרה, לשוב לחיקה של היהדות ולשלם על כך בחייו. גינצבורג רואה בשושלת האינטלקטואלית הזו עדות ליחסי הגומלין וההשפעה ההדדית בין יהודים לנוצרים בימי הביניים, ומתקומם על בחירתו של נירנברג להתמקד בשנאת היהודים. בכך, לטענתו, הוא מצמצם את תמונת היחסים הבין-דתיים בתקופה. נירנברג, מנגד, מגן על תקפותו של הסיפור ההיסטורי שבחר לכתוב. הוא אינו חולק על כך שהגותו של פאבלו בפרט והיסטוריית היחסים בין יהודים לנוצרים בימי הביניים בכלל רבי ממדים וכוללים השפעה הדדית לצד האיבה הבין-דתית (הוא אף מרחיב את היריעה על פאבלו וכתביו), אך עומד על התועלת האנליטית הטמונה בהתמקדות בהיבט אחד של יחסים אלו הנראה כחוזר על עצמו לאורך ההיסטוריה. בעוד שגינצבורג מייחס לכתבתו של נירנברג ממד אנכרוניסטי, כזה שרואה את יחסי היהודים והנוצרים בימי הביניים מנקודת המבט של סבלות היהודים

בקובץ מאוגדים 28 מאמרים, המוקדשים לחיפוש שורשיה הימית-בינימיניים של האנטישמיות. הם עוסקים בשנאת יהודים, באנטישמיות ובאנטי-ישראליות, ונפרשים על פני מרחב וזמן הנעים מאירופה הימית-בינימית לפולין, ליפן ולתורכיה המודרנית. מגוון הנושאים נועד לברר את הקשר בין שנאת היהודים המסורתית, שהתעוררה במקומות שיהודים ונוצרים חיו בהם אלה לצד אלה, והייתה מושתתת על האשמת היהודים ברצח ישו, לבין מופעה באזורים שלא היו בהם יהודים כלל, אזורים לא נוצריים או אזורים שעברו חילון – למשל בערי בירה אירופיות מסוף המאה התשע-עשרה ואילך. הספר מחולק לעשר חטיבות: "השנאה הגדולה לעומת מסורות מומצאות", "אנטישמיות ללא יהודים", "נצרות ואנטישמיות", "אסלאם ואנטישמיות", "גופים, מגדר ואנטישמיות", "עלילות דם והאשמות ברצח טקסי", "שכנים", "כלכלה ומימון", "אדמה ובית", "שורשים ימית-בינימיניים ושנאת יהודים". שני המאמרים החותמים את הקובץ מציעים מעין הרהור מאוחר בתמונה העולה ממנו, והם נקודת מוצא בלתי נמנעת כמעט לדיון בספר.

המאמרים מציגים פולמוס בין קרלו גינצבורג (Ginzburg) לדיוויד נירנברג (Nirenberg), שני היסטוריונים משפיעים בחקר ההיסטוריה הקדם-מודרנית. הוויכוח ביניהם נסב על ספרו של נירנברג משנת 2014, *אנטי-יהודיות: המסורת המערבית (Anti-Judaism: The Western Tradition)* – נדבך מתודולוגי לקובץ שלפנינו. גינצבורג מבקר את בחירתו של נירנברג לעסוק בספרו בביטויים אנטי-יהודיים בלבד ובתוך כך להתעלם מעדויות היסטוריות המעניקות ליהודים מקום אמביוולנטי, אפילו חיובי, בתרבות הנוצרית ובמיוחד בפרשנות הנוצרית של הברית הישנה. גינצבורג מביא

ד"ר נעמה כהן-הנגבי מלמדת בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: naamaco@tauex.tau.ac.il

בשואה, נירנברג מדגיש שמבטו רטרוספקטיבי, מבט המודע לגורלם העתידי של תהליכים ואירועים בעבר. מבט זה, הוא טוען, מתיר לחוקר להשוות ולבחון המשכיות ושינויים וכך לדייק בהבנתם ההיסטורית.

לגישתו זו של נירנברג שותפים עורכיו של הקובץ ג'ונתן אדמס וקורדליה הס, אשר יזמו את הפרויקט השאפתני שלפנינו. אדמס והס טוענים שרעיונות אנטישמיים וסטריאוטיפיים הם "מרכיבים חבויים קבועים בידע הקולקטיבי" (5), והם באים לידי ביטוי פומבי או מעשי בעיתות שונות. בהתבסס על תאוריות של ידע קולקטיבי, הם סוברים שרעיונות אלו מתקיימים במעין "ארכיון" פעיל שמעת לעת נוספים אליו עוד דימויים ורעיונות. אלו נשלפים ונשכחים שוב ושוב לאורך ההיסטוריה. רעיון זה של המשכיות אפיוזדיאלית מבקש להעניק מסגרת חדשה להבנת שנאת היהודים. במקום גישה דיכוטומית, המבחינה בין שנאת יהודים נוצרית-מסורתית המבוססת על שונות דתית לבין אנטישמיות המוצדקת על ידי תורות גזע, או גישות הרואות בעוינות כלפי היהודים תופעה רציפה לאורך ההיסטוריה, גישת הארכיון מניחה שהדימויים גמישים ונתונים לעיבוד מתמיד. כך, באמצעות פרישה רחבה ביותר של נושאים, מבקשים העורכים לבחון את גלגוליה של שנאת היהודים הימני-ביניימית בעולם המודרני.

בחינה זו מניבה לאורך הספר דיון במגוון היבטים תרבותיים – דימויים חזותיים, קולנוע, אגדות, סטראוטיפים ורטוריקה פוליטית – ומאמרים רבים מיטיבים להצביע על ההקשרים ההיסטוריים הייחודיים שבהם נוצרו.

כוחו העל-זמני של הדימוי וסתגלנותו חוזרים ועולים שוב ושוב. אלו מאפשרים לו לעבור ארצות ותקופות, לשמור על היבטים ממשמעותו הקודמת ולסגל לו משמעויות חדשות. בשל קוצר היריעה אתייחס כאן רק לחלק מהמאמרים. דוגמה ראשונה היא מאמרה של שרה ליפטון (Lipton) המראה, למשל, כיצד הרעיון של האף היהודי המעוקל מופיע כבר באמנות דתית מן המאה השלוש-עשרה והופך לסימן היכר שלילי של יהודים. אותו אף מעוקל יחזור ויופיע בתיאור של יהודים לאורך מאות השנים הבאות. ליפטון משייכת את המעבר לתיאור פיזיולוגי מובחן לרגע היסטורי מסוים – הרגע שבו חגיגת הפסיון של ישו הפכה למרכזית יותר בפולחן הדתי ובמקביל העניין המדעי בגוף האדם ובטבע גבר. בעוד שהדימוי של האף היהודי הבשרני והמעוקל נותר מרכזי בתיאור היהודים עד היום, ליפטון מדגישה שהחרדה מ"חומרנות" של היהודי קיבלה מובנים שונים בהתאם למצוקות הזמן.

טובה סינגר (Singer) סוקר רעיון נוסף שזכה לגלגולים רבים למן ימי הביניים ועד העת החדשה, והוא סיפור

"היהודי הנודד". גלגוליו השונים של הסיפור מבהירים שהקשר האינהרנטי בין הסיפור הנוצרי על היהודי המקולל אחשוור לבין דמותו המאוחרת של היהודי הנודד מונע הבהנות חדות בין שנאת יהודים ימני-ביניימית ודתית לבין שנאת יהודים מודרנית וחילונית. סינגר מציע בקצרה גישה מורכבת לקשר בין החדש לישן. הוא מדגים את השינוי שחל ביחס לאדמה: בתאולוגיה הנוצרית היהודי מוגלה מירושלים ומיהודה, בסיפורי התקופה המודרנית נגזר על היהודי לנדוד ולא להקים נחלה בשום מקום. גם הרעיון של היהודי החמקמק והגמיש משתנה. במקום דגש על רב-לשוניותו של היהודי, הוא מתואר כמי שיכול להתמוגג בכל מקום. עם זאת, לדברי סינגר, ככל שהדימוי המאוחר מתמקד בהיבטים מוסריים ופוליטיים, הדימוי של היהודי הנודד נותר תמיד נטוע בדמותו של אחשוור הבוגד בנוצרים ומכה את ישו. כך, במקום דימוי "חדש" וחילוני של היהודי הנודד, סינגר מצביע על דימוי "מחולף" של אחשוור.

ההמשכיות של הסנטימנט הדתי עולה בצורה יפה ממאמרו של ג'ונתן אדמס על הסרט הפסיון של ישו של מל גיבסון. הכותב מתייחס לסרט כמופע פסיון ישן-חדש ומצביע על המטענים האנטי-יהודיים שהסרט מכון אליהם באירוע הצליבה המומחה. לצד חיקוי של חוויית האירוע הימני-ביניימי באמצעים קולנועיים של המאה העשרים (הסרט לווה למשל בכתוביות בלטינית), גיבסון מציג דימויים סטראוטיפיים של יהודים נלעגים השואבים מתקופות אחרות. ערבוב זה הצביע על המשכיותה המתמדת של האמת ההיסטורית, ולפיה העוול של היהודים מתקיים בה בעת בעבר ובהווה. המשכיות זו מאפשרת, למעשה, קריסה של הזמן, משום שהיא מציגה ממד נצחי שבו מתקיימת שוב ושוב צליבת הנוצרים בידי היהודים.

מאמרה של איבון פרידמן (Friedman) בוחן את הופעתם של ביטויים כלפי יהודים בנוצריה, אזור שככל הנראה לא חיו בו יהודים לאורך ימי הביניים. פרידמן מצאה התייחסויות ליהודים בחוקים, בדרשות, בציורי מזבחות ובגרסאות מקומיות של מעשי ניסים של מריה. אלו מקורות דתיים או לכל הפחות כאלו שהוטמע בהם הרעיון של "חברה נוצרית". ואכן, כפי שפרידמן מראה, היהודים מוצגים בהם כחלק מן המורשת הנוצרית של ייצוג היהודי, אם ביחס לישו ואם ביחס למריה. היהודים הם ארכיטיפ של הלא-נוצרי. תיאור זה אומנם מייחס ליהודים רשעות, אך הוא נשאר בגדר רעיון ואינו מפותח הלאה, משום שלא נוסף לו מטען היסטורי ממשי. מאמר זה מצביע על קיומו של מנעד רחב גם בשנאת היהודים הימני-ביניימית, ובכך הוא מעין תשובה על ביקורתו של גינצבורג. פרידמן מתווה דרך לדון בעוינות בצורה מורכבת המניחה שישנם

רבדים ודרגות שונות של איבה, גם בתוך השיח השולל את היהודים.

מאמרו של ריצ'רד פרנקל (Frankel), משווה בין תיאור היהודים כמושלים בשוק ההון ובכלכלה בגרמניה ובארצות הברית במפנה המאה העשרים ומציע נקודת מבט נוספת לנדידתם של דימויים. פרנקל מראה כיצד התגבשה בשתי המדינות רטוריקה אנטישמית המייחסת ליהודים אחריות לפגיעה ברווחת החיים של פועלים וחקלאים. הוא מצביע על ההקבלות הברורות בשפה ובדימויים ומציע שעל אף המעבר "לעולם החדש", המטען הימני-ביניימי המזהה את היהודים עם שליטה כלכלית תאוותנית לא נשאר בעולם הישן. ניתן להוסיף שגם העניין הרב בימי הביניים, שפרה בתקופה זו בארצות הברית (וייעידו על כך כל הטירות הימני-ביניימיות שנבנו בחוף המזרחי), מסמן שהעבר האירופי שירת מרכיב זהותי חשוב גם בקרב אנשים שנולדו בארצות הברית. בבחירה להעמיד הקבלה בין ארצות הברית לגרמניה, פרנקל מדגיש גם הוא את הפער בין שפה אנטישמית למדיניות אנטישמית. בכך הוא תורם להבנה של ארכיון הדימויים כמאפשר מגוון דרכים ותגובות ולא מכתבי ביטוי קבוע מראש.

בחלק מהמאמרים השליפה הארכיונית של דימויים עולה במכוון, ובאחרים העורכים ביקשו להאיר תופעה זו באמצעות חלוקת המאמרים לחטיבות אשר מצביעות על קשרים בין דימויים וייצוגים. מהלך זה יעיל ומעורר מחשבה על אופיו של התת-מודע התרבותי, המתיר לרעיונות עבר לקבל צורה חדשה בהווה. החטיבה העוסקת בעלילות דם, למשל, כוללת מאמר של מיריאמנה ארא קרומל (Krummel) שעוסק בהתפתחות תיאור עלילת הדם של ויליאם מנוריץ' בימי הביניים, ומראה כיצד היא מתוארת כמתרחשת בזמן דתי ועל-זמני. במאמר השני בחטיבה מירי רובין (Rubin) מתמצתת את מחקרה על לידתה של אותה עלילת דם במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה. היא מדגישה היטב את השימוש שנעשה במוטיבים אנטי-יהודיים חדשים ושגורים לצרכים חברתיים וכלכליים פנים-נוצריים, ומלמדת גם היא על קיומם של משלבים שונים בביטויי שנאת היהודים בימי הביניים. את המאמר האחרון בחטיבה כתבו העורכים אדמס והס, ובו הם מנתחים כתבה שהתפרסמה בשוודיה והאשימה את ישראל בקצירת איברים של פלסטינים. אף על פי שאיני מקבלת את פרשנותם במלואה, הכותבים מעמתים את ההווה והעבר של הדימוי המיתי של היהודים רוצחי הילדים בצורה מעוררת מחשבה. בחטיבות מסוימות של הספר החיבור אורגני פחות, ולעיתים הוא אפילו משטיח את הדיון המורכב בהיסטוריוזיה של היחס העוין ליהודים. בחטיבה שכותרתה "אסלאם

ואנטישמיות" סוקרים בהרוו דבלטוב וטאהיר עבאס (Davletov and Abbas) באופן נהיר את הקשר בין השינויים הפוליטיים בתורכיה לבין עליית האיבה המוצהרת כלפי אזרחיה היהודים, ומדגישים את השפעתם של "הפרוטוקולים של זקני ציון" ושל רעיונות נאציים על התרבות התורכית במחצית הראשונה של המאה העשרים. מאמר זה מוצמד למאמר של אסתר ובמן (Webman), העוסק בעולם הערבי, ודומה לו בהיבטים אחדים, אך שניהם אינם מציינים נקודות חיבור ברורות לשנאת היהודים ה"ימני-ביניימית". בחטיבה "אנטישמיות ללא יהודים", רותם קובנר (Kowner) מתאר היטב את הגעת דמותו של "היהודי" ליפן עם מחזהו של שייקספיר הסוחר מוונציה ומצביע על תהליך שעתוק היחס האירופי, הן האוהב הן השונא, כלפי היהודים ביפן המודרנית, אף על פי שלא היו בה יהודים כמעט. מאמר זה מוצמד למאמרה של פרידמן שהוזכר לעיל. למרות ששניהם עוסקים לכאורה בנושא דומה – שנאת יהודים ללא יהודים – הצימוד, ללא דיון נוסף, מרמז כי המקרים דומים. מבחינה זו מאמרו של בריאן קלוג (Klug), "למה דומה אנטישמיות? גישה אנלוגית", העוסק בשאלה התאורטית של טיבן וערכן של אנלוגיות היסטוריות, רק מחריף את אי-הנחת מהצימודים הללו. קלוג טוען באופן משכנע שאנלוגיות עשויות להיות שימושיות לניתוח, כל עוד האנלוגיה משמשת להאיר ולבאר את המושג המשווה. כך, אף על פי שמאמרים אלה מרחיבים את היריעה, הם אינם נדרשים במישרין לברור הסוגיה אם מבעים אלו של שנאה דומים או מידימים לשנאת היהודים בימי הביניים וכיצד. האם מלבד שעתוק השנאה גם המטען ההיסטורי משועתק? וחשוב מכך, כיצד היעדר המטען ההיסטורי המקומי מעצב את מופעי השנאה הללו? בלא התייחסות לשאלות אלו, בחינת "השורשים הימני-ביניימיים של האנטישמיות" נותרת חסרה.

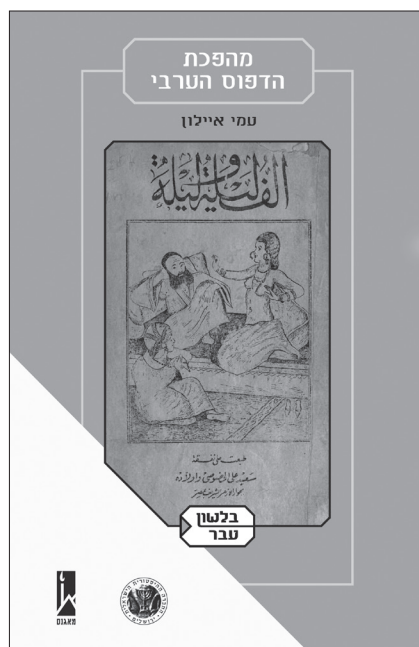
***

לבסוף, לזוהיכוח המתודולוגי בין גינצבורג לגירנברג שבו פתחתי את הסקירה, יש ממד נוסף, פוליטי, הנוכח לאורך הספר כולו. כפי שמתברר בסוף מאמרו של גינצבורג, הסתייגותו מהספר של גירנברג, כמו גם מנושאו של הקובץ שלפנינו, אינה עוסקת בממצאים ההיסטוריים, כי אם בנרטיב ובמשמעותו הפוליטית. זו הסתייגות הנובעת מאי-הסכמה מהותית על האיום הגלום בביטויים אנטישמיים או אנטי-יהודיים בעידן הנוכחי. ההתמודדות עם שאלה זו מבטאת עמדה לא פחות רגשית מאנליטית, והיא שבה ומופיעה במילים האחרונות של לא מעט מאמרים.

מה מהפכני בדפוס הערבי?

ניקול כיאט

עמי איילון, מהפכת הדפוס הערבי (ירושלים, 2018),
309 עמודים

אם תעבור ליד בית מלאכה, בית קפה עממי או תחנת כרכרות, תראה תמיד אדם מוקף קהל הקורא אחד או יותר מהעיתונים הללו. לעיתים קרובות המאזינים צוחקים בקול רם ורוקעים ברגליהם על הרצפה בהתרגשות.¹

קריאת עיתון פומבית נלהבת זו במצרים במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה הייתה תוצאה ישירה של כניסת הדפוס הערבי לאזור. הדפוס המכני התפתח ונכנס לשימוש הדרגתי באירופה למן המאה השש־עשרה, בעקבות המצאתו של יוהן גוטנברג, אך החל להתפשט במזרח התיכון רק במאה התשע־עשרה. ספרו של עמי איילון מהפכת הדפוס הערבי מתמקד בהתפתחות הדפוס הערבי בפרובינציות הערביות של האימפריה העות'מאנית, ובעיקר בסוריה הגדולה ובמצרים, שם הוא קודם תחילה כאינטרס של

כך אצל גינצבורג, אשר אינו מכחיש את נוכחותם של רטוריקה ודימויים המבטאים שנאת יהודים בסגנונה הדתי הימי־ביניימי בעידן הנוכחי, אך רומז שהעיסוק ברטוריקה ובדימויים אלו מאיים להטות את המבט ממערכת הכוחות המשתנה לאורך הזמן, במיוחד בכל הנוגע ליחסה של ישראל כלפי הפלסטינים. כך גם בסיפא של מאמרה של ובמן על השיח הערבי האנטישמי, המסיים בהכללה שאינה מבחינה בין אסלאמיות לערביות ובין הגישות השונות כלפי יהודים, ואף במאמרה של איזבל אנצנבך (Enzenbach), שחרף עיון רגיש בגלגוליהם של דימויים אנטי־יהודיים באמנות רחוב גרמנית ואפילו בהיעלמותם של דימויים, מייחסת לאנטישמיות כוח שאינו משתנה. גם הדימוי הפותח את המבוא לספר, המדמה את שנאת היהודים למגמה של הר געש העשויה להתפרץ, או ההסבר של נירנברג את בחירתו לעסוק דווקא בהיבטים של שנאת יהודים ובאנטישמיות כהכרעה מודעת אשר באמצעותה הוא "נלחם באפשרויות של אנטי־יהדות המדאיות [אותו] בהווה על ידי הארת העבר הפועם בהם", מעידים על תחושת דחיפות המניעה את הדיון ושורה על הספר. הדחיפות לכתוב היסטוריה שנוגעת בשאלות מרכזיות בשיח העכשווי הכרחית וראויה. ואולם בכמה מהמאמרים נדמה שדחיפות זו אינה רק מניעה את הדיון, אלא מלווה את הניתוח ההיסטורי ומכתיבה אותו. ברגעים אלו הממד ההיסטורי הופך למשני, והאיזון העדין בין מחויבות מחקרית למחויבות פוליטית מופר. התייחסות מפורשת יותר למשמעויות הפוליטיות של מציאת "שורשיה הימי־ביניימיים של האנטישמיות" לאורכו של הספר, ובמיוחד במבוא, הייתה חושפת רובד חשוב בעשייה ההיסטורית. ייתכן שהיא הייתה מאפשרת דיון מורכב יותר, ובעיני הכרחי, בפער שבין נקודות המבט השונות העולות מן הקובץ.

ד"ר ניקול כיאט חוקרת ייצור ידע והפצתו במזרח התיכון ומעבר לו. היא מלמדת בבית הספר רוטברג לתלמידי חו"ל של האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: 1nkhayat@gmail.com